

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXIII (1)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXIII (1)

UDC 39(05)

ISSN 0350-0861

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXIII
No. 1

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editor of the Topic:
Sanja Zlatanović

International editorial board:

Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Jana Pospíšilová, Karl Kaser, Gabriela Kiliánová, Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova, Fernando Diego Del Vecchio, Kjell Magnusson, Tatiana Podolinska, Peter Finke, Ana Dragojlović

Editorial board:

Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović, Aleksandra Pavićević, Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović

The reviewers:

Vojislav Stanovčić, Dušan Drljača, Dragana Antonijević, Slobodan Naumović, Irena Špadijer, Danijel Sinani, Biljana Sikimić, Branko Čupurdija, Gordana Gorunović, Mladena Prelić, Miroslava Malešević, Saša Nedeljković, Miroslava Lukić Krstanović, Ljiljana Gavrilović, Gordana Blagojević, Sanja Zlatanović, Jadranka Đorđević Crnobrnja, Đorđina Trubarac Matić

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić, at meeting of the Department of Social Sciences SASA May 12th 2015

BELGRADE 2015

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXIII

свеска 1

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник Темата:

Сања Златановић

Међународни уређивачки одбор:

Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Јана Поспишилова, Карл Касер, Габриела
Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник, Марина
Мартинова, Фернандо Диего Дел Векио, Шел Магнусон, Татиана Подолинска,
Петер Финке, Ана Драгојловић

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић,
Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић

Рецензентски тим:

Војислав Становчић, Душан Дрљача, Драгана Антонијевић, Слободан Наумовић,
Ирена Шпадијер, Данијел Синани, Биљана Сикимић, Бранко Ћупурдија, Гордана
Горуновић, Младена Прелић, Мирослава Малешевић, Саша Недељковић,
Мирослава Лукић Крстановић, Љиљана Гавриловић, Гордана Благојевић,
Сања Златановић, Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Ђорђина Трубарац Матић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 12. маја 2015.
године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2015.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
Соња Жакула
аутори текстова

Дизајн корица
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете и науке Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у:
DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс);
Ulrich's Periodicals Directory.
The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access
Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) – Бео-
град : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 – (Београд
: Академска издања). – 24 cm

Годишње
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Summary

Тема броја: Град у Србији и Бугарској: компаративно ишчитавање актуелних процеса

Сања Златановић, <i>Град у Србији и Бугарској: компаративно ишчитавање актуелних процеса. Увод у темат</i>	9
Sanja Zlatanović, <i>The Town in Serbia and Bulgaria: a Comparative Reading of Current Processes. Introduction</i>	16
Ana Luleva, <i>Living with the World Heritage. An Ethnographic Study of the Ancient City of Nessebar, Bulgaria</i>	19
Ана Лулева, <i>Живети са светским наслеђем. Етнографско истраживање Старог града Несебара (Бугарска)</i>	32
Ivanka Petrova, <i>Social and Cultural Resources for the Setting up and Functioning of Family Enterprises in a Small Bulgarian Town</i>	35
Иванка Петрова, <i>Социјални и културни ресурси оснивања и функционисања породичних предузећа у малом бугарском граду</i>	47
Milena Benovska-Sabkova, <i>Urban Culture, Religious Conversion, and Crossing Ethnic Fluidity among the Bulgarian Muslims ('Pomaks')</i>	49
Милена Беновска-Сабкова, <i>Урбана култура, религијска конверзија и превазилажење етничке флуидности Бугара муслимана ('Помака')</i>	71
Љиљана Гавриловић, <i>Могућност Трећег: нематеријална културна наслеђа Града</i>	73
Ljiljana Gavrilović, <i>The possibility of the Third: Intangible Cultural Heritages of the City</i>	83
Соња Петровић, <i>И град и варош: сећања на свакодневни живот у предратном Београду</i>	85
Soňa Petrović, <i>Town and City: Memories of Daily Life in Pre-War Belgrade</i>	99
Дејан Крстић, <i>Зажечар: поглед на један провинцијални и погранични град у Србији</i>	101
Dejan Krstić, <i>Zaječar: A View of a Provincial and Border Town in Serbia</i>	119

VARIA

Никола Ф. Павковић, <i>Слава или Крсно име код Срба</i>	123
Nikola F. Pavković, <i>The Slava or Patron Saint's Day among the Serbs</i>	145
Мирјана Павловић, Младена Прелић, <i>Држава, статистика, мањине и моћ: етнички 'други' у Кнежевини и Краљевини Србији у огледалу пописа становништва</i>	147
Mirjana Pavlović, Mladena Prelić, <i>The State, Statistics, Minorities and Power: ethnic 'Others' in the Duchy and Kingdom of Serbia as Viewed through the Lens of National Census</i>	165
Маријам Керимова, <i>Russian Ethnology at The End of the 19th – the First Third of the 20th Century. Schools and Methods</i>	167
Маријам Керимова, <i>Руска етнологија у периоду од краја XIX до прве трећине XX века. Школе и методе</i>	175
Бранислав Пантовић, Ивана Башић, <i>Значај 'двоструке укоренености' (Потенцијал исељеника у међународним интеракцијама и креирању имиџа држава)</i>	177
Branislav Pantović, Ivana Bašić, <i>The Importance of 'Double Embeddedness' (The Potential of Migrants in International Interactions and in the Creation of National Images)</i>	192
Нина В. Аксић, <i>Птице злослутнице у словенским веровањима</i>	193
Nina Aksić, <i>Birds of Ill Omen in Slavic Beliefs</i>	211
Селена Станковић, <i>Sur l'emploi des toponymes du Kosovo-Metohija en français d'aujourd'hui</i>	213
Селена Станковић, <i>О употреби косовскометохијских топонима у француском језику данас</i>	228

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Надежда Бојаринцева-Карабашевић, <i>Мали градови – велики проблеми. Социјална антропологија малог града</i>	229
Милан Томашевић, <i>Архитекстура сећања</i>	231
Срђан Радовић, <i>Између црвеног и црног: Сплит и Мостар у култури сјећања</i>	233
Дуња Њаради, <i>Бесконачна игра позиционирања</i>	235

Мирјана Павловић

Младена Прелић

Етнографски институт САНУ, Београд
mirjana.pavlovic@ei.sanu.ac.rs
mladena.preljic@ei.sanu.ac.rs

Држава, статистика, мањине и моћ: етнички „други“ у Кнежевини и Краљевини Србији у огледалу пописа становништва

У раду се бавимо етнички различитим категоријама становништва Кнежевине и Краљевине Србије у пописима становништва 1834–1910. Не бавимо се првенствено бројчаним резултатима и статистичким анализама, већ пописима као таквим, које сматрамо значајним инструментом у рукама државе, која има моћ да пребројава, разграничава и категоризује становништво. Начин на који су етнички другачије групе становника третиране у пописима сматрамо индикативним и за њихов положај у држави.

Кључне речи:

етничке мањине,
пописи
становништва,
Кнежевина Србија
(1830–1882),
Краљевина Србија
(1882–1914)

Увод

Током 19. века, све до I светског рата, у периоду формирања Кнежевине и Краљевине Србије, често и под притиском страних сила, настају први облици политике државе према етничким мањинама у модерном смислу. Дијахрона перспектива и даља истраживања могу да укажу на евентуални континуитет неких од тих ставова и односа према мањинама све до данас. Сматрамо да је сагледавање ових политика у историјској перспективи веома корисно за потпуније разумевање укупног контекста и односа државе и већине према мањинама до данас, било да се ради о предрасудама, дискриминацији и нетолеранцији, било о толеранцији, интеграцији, мултикултурним и интеркултурним односима. Један од извора за истраживање тих односа могу бити и пописи становништва. При томе, у овом случају не мислимо толико на бројеве и проценте, колико на сам процес њиховог прикупљања и презентирања, односно на начине на које држава своје становништво званично пребројава, категоризује и бројчано исказује по етничком принципу.

Почетком 19. века Србија је била релативно заостала земља. Густина становништва била је мала, а степен урбанизације низак. Због тога је кнез

Милош, као и његови непосредни наследници, свим средствима подстицао досељавање у Србију. Она је ускоро постала веома привлачна, пре свега за досељенике из Турске, али и за многе друге. Захваљујући томе, Србија је добила становнике врло различитог (регионалног) порекла (Зундхаусен 2009, 160–161). Ипак, ова шароликост није толико утицала на промену етничког састава становништва, јер се веома често радило о српском становништву (в. и Антонијевић 2007: 48–55). Међутим, велике промене у овом погледу одиграле су се током 19. века у варошима. На почетку столећа „Турци“ су у већим насељима још били у већини.¹ Свеукупни број муслимана почетком I српског устанка процењује се на најмање 40.000 особа (наспрам 400.000 Срба у Пашалуку). „О тихом исељавању муслимана из Србије од устанака 1804. и 1815. нема поузданих података. Чињеница је да се њихов број стално смањивао, тако да је 1874. у целокупној Кнежевини пописано само још 140 муслиманских породица.² Врхунце ‘детурцизације’ (...) представљају године 1862. и 1867, када су прво муслиманско цивилно становништво, а затим османски гарнизони заједно са својим породицама, морали да напусте Србију“ (163–164). „Крајем шездесетих година 19. века становништво Србије је (у границама до 1878) већ било прилично хомогено, пошто су муслимани били побегли или протерани, а хришћанско-православни досељеници се брзо саживели с новом средином.“ (164–165). Удео Срба у свеукупној популацији у попису становништва 1866. износио је 87%, да би до пописа 1910. године порастао на преко 95%.³ Око 99% становника припадало је, према истом попису, источно-православној цркви (165).

Упркос томе што су „други“ били релативно малобројни, и Србија се, као и већина других националних држава, у извесном смислу суочавала са проблематиком етничких мањина; и држава и већинско окружење заузимали су одређени став према њима. Може се претпоставити и то да је сам процес овако високе хомогенизације становништва подразумевао неку, експлицитну или имплицитну, државну политику.

Држава и мањине: законска регулатива

Феномен етничке различитости у односу на већину у једној држави постаје специфичан проблем са развојем националне идеје и националне државе. Он налаже, између осталог, да држава дефинише статус „других“ и заузме према њиховој различитости одређени став. Поред тога што су мањине

¹ Није се увек радило о етничким Турцима. Иза ове ознаке често су се крили муслимани различите етничке припадности: јужнословенски муслимани (српског, босанског или бугарског порекла), Турци, Албанци, Роми и други. Етнички Турци су, заправо, што се бројности тиче, били сасвим маргинална група (Зундхаусен 2009, 164).

² О томе види и Bandžović 2001.

³ Када су Србији прикључена нова подручја после Берлинског конгреса, 1878. је дошло до „ретроградних кретања“ односно до поновне појаве муслиманског становништва. Оно је, међутим, убрзо само побегло или је протерано (Зундхаусен 2009, 165).

често биле дискриминисане, током историје развили су се и принципи њихове заштите. Њихове почетке неки аутори лоцирају у средину 17. века (нпр. Sobolevski 2000, 396), а неки чак и у антички период (в. Јањетовић 2005, 135). Па ипак, њихов развој био је релативно спор.

Све до Бечког конгреса 1815. године, мањинама су признавана права искључиво на основу верске припадности, односно само права која се односе на слободу вероисповести, с обзиром на то да је у пре модерним политичким заједницама верска припадност често била најзначајнији маркер колективног идентитета. На Бечком конгресу су по први пут призната права Пољака у три државе које су поделиле пољске територије (Аустрији, Прусској и Русији) на основу *етничке* или *националне* различитости (Sobolevski 2000, 396; Јањетовић 2005, 136). Током 19. века, заштита се ипак и даље првенствено односи на верске мањине. Она је и доминантна све до I светског рата. У том духу се и у Србији већ у Сретењски устав, а затим и у остале уставе који су потом доношени, уносе чланови који се односе на слободу вероисповести (Џомић 2013, 63–64). Поред уставних одредби, доношени су и посебни закони који су, бар на папиру или само привидно, гарантовали равноправност грађана (65–70). Истовремено, у Устав из 1869, рецимо, унета је и једна одредба која дискриминише јеврејско становништво. Штавише, ово становништво је више пута излагано дискриминаторским поступцима, а формалну равноправност је стекло тек Берлинским уговором 1878. године (в. нпр. Павловић 2004). Већ је поменуто како су били третирано муслимани, а подозрење је пратило и становништво католичке вере и, посебно, католичко свештенство због сумњи да се бави прозелитизмом (в. нпр. Џомић 2013). Управо је потреба заштите муслимана који су преостали после ослобађања територија некадашње Турске у новонасталим државама, као и изједначавање положаја Јевреја у источној Европи, до којег је у западној Европи већ дошло (у периоду 1789–1848), допринела већем међународном притиску који се тичао њиховог положаја. Берлинским уговором наметнута је Србији, Црној Гори, Румунији и Бугарској заштита муслимана и Јевреја, као и католика. Али Србија је, као и Црна Гора, успела да заобиђе те одредбе, посебно у односу на муслимане, које је успела и да одстрани са своје територије (Јањетовић 2005, 136).

Балкански ратови донели су промене територија, али не и велике помаке у погледу заштите мањина.⁴ Прекретницу у овом погледу и већу афирмацију заштите мањина доноси тек завршетак I светског рата, мада неки аутори сматрају да је мотив заштите мањина заправо био заштита мировних уговора, а не самих мањина и њихових права (136–137).

⁴ Ипак, Србија је склопила неке међународне уговоре, рецимо 1914. са Турском, о гарантовању преосталом турском становништву свих грађанских права и верских слобода, али је овај уговор поништен кад је Турска ушла у I светски рат. Такође, са Румунијом је размена нота гарантовала право на аутономне цинцарске школе и цркве, али је, по српском тумачењу, ова обавеза престала кад је Румунија отказала Букурештански мировни уговор, па су цинцарске школе у Србији позатваране 1918. године (Јањетовић 2005, 136).

Држава и мањине: пописи становништва и моћ категоризације

Током 19. века постепено се дефинише нова свест о националним и етничким идентификацијама, које задобијају политичке конотације. Поред тога што државе регулишу статусе етничких колективитета законима, истраживачи примећују још једно моћно средство које модерна бирикратизована држава може да примени да би пребројала и класификовала своје становништво, одређујући им и „сертифицирајући“ колективне идентитете – то је статистика или, конкретније, то су државни пописи становништва. Установљавање државне статистике проистиче из идеје рационалне државе и државе која се стара о квалитету живота својих грађана, али која их, с друге стране, „надзире“ у фукоовском смислу речи (Kertzer and Arel 2001).

У модерно доба, употреба статистике у пописивању и бројчаном „мерењу“ карактеристика становништва државе постаје ствар бирократске рутине, али и нешто много више од пуког одраза реалности – државни попис становништва (цензус) игра кључну улогу у њеном конструисању. По мишљењу неких истраживача, ни у једној другој области ово није толико случај колико у начину на који се цензус користи да подели становништво у посебне идентитетске категорије: расне, етничке, језичке, верске... И пре појаве модерних држава, становништво је повремено било пописивано, углавном због пореза и регрутације, али ни на који начин држава није показивала заинтересованост за њихов културни идентитет (2). Разлог томе је да, како примећује Гелнер, колективни идентитети нису имали везе с јавном сфером (Gellner 1983). Модерна држава има потребу за категоризацијом становништва на један обухватнији и систематичан начин. С једне стране, модерна бирократска управа рационализује, пребројава и предвиђа да би ефикасније управљала, а са друге – национализам, као нови наратив државне моћи, захтева идентификацију припадника суверене нације, која веома често подразумева културне критеријуме, односно идентитете (Kertzer and Arel 2001, 2–3). Идентификација, типизирање и разграничење група унутар државе (ми – други, укључени – искључени, држављани/грађани – странци, већина – мањина, итд.) подразумева и односе моћи, односно хијерархију идентификованих група.

Држава жели да оцрта границе, да разликује људе, регије, религије и језике да би њима управљала, а статистика постаје најпрактичније и најважније средство којим се нација представља у категоријама. Границе и „пребројивост“ садржаја гарантовале су инкорпорацију у државни систем (5). Ови подаци коришћени су често у сврхе дискриминације појединих група, али су још чешће утицали на формирање стереотипа о другима, као и на саморазумевање одговарајућих група.

Државно статистичко прикупљање података развило се у 19. веку као средство модернизације државе. Тада се развија и читав статистички покрет. У периоду од 1850. до 1880. године одржавају су међународни конгреси, по правилу сваке 3 године, ради унапређења статистичких метода. На њима учествују званични представници различитих држава, задужени да потом имплементирају стечена сазнања. . Знање је било моћ, а статистичко знање је давало

елитама информације од значаја за управљање државом. Професионализација и глобална унификација статистичких метода постала је начин сазнавања друштвених проблема и могућности њиховог решавања. Први регуларни, потпуни, од државе спонзорисан цензус, који је потом постао периодичан, датира из 1790. године и спроведен је у САД. Спровођен је од тада на сваких 10 година и током следећег столећа умногоме је дефинисао праксу пописивања и у другим земљама. Друге државе Новог света и Европе усвојиле су ову праксу већином у другој половини 19. века (6–8).

Различите државе имају различите политике пописивања, али су многи статистички принципи унификовани и универзализовани, а пописне категорије имају несумњив политички и друштвени значај. Бити пописан, класификован и бројчано представљен на званичном државном попису значи *бити признат*. Цензус је у модерно доба постао универзалан друштвени фактор који одређује и потврђује припадност држави и друштву, као и идентитет припадника (29–36).

Што се тиче Србије, може се приметити да она, као млада и релативно сиромашна држава, можда није могла да се у овом погледу мери са „старим“ моћним и богатим, често и колонијалним државама, са развијеном бијократијом – ипак, и она се трудила да, колико је могуће, усвоји и примени статистичке методе.

Пописи становништва у Кнежевини и Краљевини Србији 1834–1910.

Србија је Хатишерифом из 1830. године званично добила значајан степен самосталности у унутрашњем уређењу у односу на Турску, па почиње систематичније да се организује као држава. Као што је претходно речено, пописи становништва су у овом погледу играли значајну улогу.

Првим пописом становништва у аутономној Кнежевини Србији, обављеном по наређењу кнеза Милоша јуна 1834. године, у начелу је обухваћено целокупно становништво, а не само „пореске главе“. Мушко становништво је пописано веома детаљно, док је женско становништво, које је тада први пут пописано, обухваћено само сумарно. Такође је пописана и непокретна имовина (Цвијетић 1984, 13).⁵ Попис бележи укупно 666.856 становника (16).⁶ Кон-

⁵ Попис је имао велики значај првенствено у фискалном смислу, јер је Кнез Милош у аутономној Кнежевини намеравао да промени дотадашњи (турски) порески систем, али је његов значај био и у томе што се тада први пут успоставља модерни принцип пописивања целокупног становништва државе. Судећи по томе, врло је могуће да је Србија користила искуства других европских земаља које су већ имале пописе, а начин на који су пописани мушки становници није заостајао за њиховим примером. „Објашњавајући циљ пописа целокупног становништва и непокретне имовине, кнез Милош 3. јуна 1834. године у свом налогу за извршење пописа, обраћајући се свима, почев од великих сердара до кметова и целог народа, истиче: ... ово нам је нужно знати да би дознали како число (број – ЛЦ) тако и богатство народа, као што се и у просвештеним царствима зна“ (Цвијетић 1984, 10).

статација о пописивању целокупног становништва ипак има једну ограду – њиме нису обухваћени Турци, који ни касније нису пописивани,⁷ као ни Цигани,⁸ јер нису били подложни општем опорезивању (Државопис И 1863, 87; Цвијетић 1984, 16), односно – пописом је обухваћено *српско становништво* (Исто). Може се претпоставити да су остали „други“, којих је тада било у Србији (Јевреји, Грци, Цинцари, Власи/Румуни⁹ итд.), а који су подлежали опорезивању, пописани у оквиру укупног броја становника, али без истицања етничке припадности.

Значајан искорак у развоју статистике у Србији учињен је 1862. године, када је кнез Михаило Обреновић донео акт којим се формира Економско одељење Министарства финансија, које се обавезује да води статистичке послове. Две године касније, при истом Министарству формира се и посебно Статистичко одељење (Ђурић et al. 2014, 87). Ово представља званично устављено државне статистике у Кнежевини Србији. На чело Одељења постављен је Владимир Јакшић (Исто).¹⁰ Неповољне финансијске прилике, ратови које је Србија водила, као и проблеми са образованошћу и бројем пописивача, али и самих службеника Одељења, допринели су томе да су пописи вршени по неколико месеци, са грешкама, од којих неке нису могле бити исправљене, и помоћу недовољно развијене методологије или без њене довољне примене (в. нпр. Stanovništvo NR Srbije 1953, 3–13). У Кнежевини Србији извршено је 10 пописа становништва (1834, 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1863, 1866, 1874). Поузданост резултата пописа из 1841, 1843 и 1850. сматра се спорном највише из претходно поменутих разлога, а није извесна ни поузда-

⁶ Овај податак се, међутим, у различитој литератури разликује, јер је и само Статистичко одељење некад приступало корекцији ранијих резултата, уочавајући грешке у методологији пописивања (в. Становништво НР Србије 1953, 12–13).

⁷ Ово представља индикацију да је етнички турско становништво било предвиђено за исељавање. Један број Турака ће се поново појавити у Србији, и на пописима, после одредби Берлинског конгреса 1878. о проширењу државних територија.

⁸ Овај назив за ромску популацију користи се у пописима становника Кнежевине и Краљевине Србије, па је и у овом раду тако навођен.

⁹ Назив за ово становништво у попису је промењен 1884. године, о чему ће бити још речи.

¹⁰ Владимир Јакшић (1824–1899), пионер статистике у Србији, студирао је државне науке у Хајделбергу и Тибингену. По повратку у Србију до 1862. радио је као професор и државни службеник. Он је најзаслужнији што се Србија релативно рано (у односу на суседне државе, рецимо), укључила у савремене токове међународне статистике. Јакшић је статистику видео првенствено као научну методу за квантитативни опис државе и друштва, и у њој је видео оперативни значај за модернизацију земље за чиме су тежиле и политичке елите. Плански је проширивао делатност Статистичког одељења, побољшао је технику сакупљања и обраде података и пратио развој статистике у свету (Зундхаусен 2009, 158–159). Недостатак школованог кадра, као и неписменост становништва, отежавала је спровођење његових замисли, али његово дело се оцењује као „импозантно“ (159). Године 1888. на челу Статистичког одељења Јакшића је заменио Богољуб Јовановић (1839–1924), обдарени статистичар и организатор. Од 1907. до I светског рата, ову функцију је обављао Драгиша Ђурић (1858–1924), који је у Лајпцигу, Јени и Хајделбергу студирао државне науке, а касније и статистику у Бечу (Исто, даље).

ност пописа из 1863, који је обављен ради утврђивања броја пореских обвезника по новом пореском закону (Ђурић et al. 2014, 87). Пошто је претходно установљено државно Статистичко одељење, попис из 1866. био је озбиљније припремљен у погледу методологије, а обухватио је и већи број обележја становништва него до тада, па се обично у литератури сматра „првим модернијим и потпунијим пописом у Србији“ (Исто).

Године 1878. обављен је делимичан попис, којим је Србија први пут пописала становништво четири округа која су јој припојена одлукама Берлинског конгреса. Целокупно становништво Краљевине Србије са новим крајевима пописано је 1884. године. Овај попис, у извесном смислу, представља прекретницу, као први релативно успешан покушај да се статистички рад прилагоди савременим токовима науке и препорукама Међународног статистичког конгреса у Петрограду 1872. На истом конгресу одлучено је и о синхронизацији времена вршења пописа у различитим државама да би пописи могли да буду међусобно упоредиви (Статистика Краљевине Србије 1905, 1). Закон о попису становништва из 1890. утврдио је ове принципе. На основу одредаба овог Закона, у Србији је надаље становништво пописивано сваке пете године, све до Првог светског рата (Поповић 2000, 159–160), на дан 31. децембра.¹¹ Ти пописи обављани су са много више прецизности и поузданости и са много више статистичких података. Међутим, резултате пописа из 1905. године Управа државне статистике оценила је као непоуздане због недовољне припремљености, и они нису ни објављени (Ђурић et al. 2014, 88), а током I светског рата пропали су сви материјали из пописа од 1910. године. Као податак о овом последњем остала је само публикација „Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србије од 31. децембра 1910. Године“ (Поповић 2000, 160; Претходни резултати 1911).

Са оснивањем Економско-статистичког одељења у Кнежевини Србији отпочела је и његова редовна публицистичка делатност. Прва серијска публикација која је доносила статистичке податке на нивоу државе, под називом *Државопис Србије*, излазила је од 1863. до 1894. године (изашло је 20 књига). Од 1890. покреће се нова периодична публикација *Статистика Краљевине Србије*, повремено и *Прилози за статистику Краљевине Србије*. Од 1893. до 1910. редовно је публикован *Статистички годишњак Краљевине Србије* (Ђурић et al. 2014, 89). Ове званичне публикације државне статистичке службе, упркос одређеним мањкавостима, представљају драгоцен извор за истраживање различитих аспеката живота у тадашњој Србији.

С обзиром на оно што је претходно речено о природи пописа становника, у овом раду нас првенствено интересује сам попис као феномен, односно, однос пописивача према (етничким) мањинама: кад и у којој мери се у Србији уопште јавља интересовање за пописивање „других“, како се они категоризују, који термини се користе за мањине уопште и како се подаци о њима интерпретирају. Из овога се добија одређена слика о односу државе према

¹¹ Пописи су обављени 1890, 1895, 1900, 1905 и 1910. године.

етничким „другима“. Обратићемо пажњу и на категорије верске и језичке различитости, с обзиром на то да су ови аспекти/симболи идентитета често повезани, и да се границе верских, језичких и етничких мањина, неретко, или бар идеално замишљено, поклапају.

Пописи становништва у Кнежевини и Краљевини Србији 1859–1910. и етничка различитост¹²

Попис из 1859. године објављен је у првој свесци Државописа Србије (1863, 86–97), под називом *Известије поднесено Министру финансија о числу житеља Србије у години 1859*. У попис су ушли сви стално настањени, без обзира чији су поданици. Пописано је укупно 1,078.281 житеља Србије. Наведено је да међу српским поданицима има и Јевреја (њихов број у Београду био је 1805), а да по целој територији има „страних поданика“. Процењено је да укупан број ових других не прелази 3000, осим оних који су се доселили из Турске (88). Становништво није посебно пописивано по етничкој припадности (термин је „народност“). Аутор коментара Владимир Јакшић констатује да у Србији има „само 3 части по народности – Срби, Власи и Цигани. Остали ни једна није од 2000 глава јача. Штета што до сад нису пописивани, јер су фискални разлози били главни мотив пописивача“ (91). Али на основу пописаног и сазнања у којим крајевима и насељима живе Власи, њихов број је реконструисан статистичком методом „са статистичком тачношћу од 5% (Исто). За 1859. годину тако је утврђено да је број Влаха могао бити 122.857, а Срба 953.619, док је „до 3000 душа других“ (Исто). Констатује се да је природни прираштај код Влаха већи, као и да се не зна „колико се Срба повлашило или Влаха посрбило у свом веку“, што би, сматра се, било од велике занимљивости за државну статистику (Исто, даље). Наведени су окрузи у којима у већини живе Власи и они где су помешани са Србима. Констатовано је да су те области у пограничним зонама Србије, али се затим наглашава и да се *‘једна њина чест довукла у утробу њену, у село Српска поред Ђуприје, где има ¼ Влаха’* (!). (Исто; курзив је наш).

Што се тиче друге групе која се по броју истиче као значајнија – Цигана – наглашено је да су они овог пута, као и 1847, обухваћени пописом, а њихов број се процењује на 15.000 душа. Констатује се да се ради о хришћанима, а да су се мухамеданци иселили са Турцима 1862. године (92). Даље се у попису исказује кретање броја становника у односу на прошле пописе и дају се прорачуни броја становништва почетком века и губитака а у устанцима 1804–1813. и 1815. године.

Попис из 1863. године обављен је из фискалних разлога и даје само сумарне податке о укупној популацији. Поменуто је да Јевреји (у попису

¹² Изабран је период који се може истраживати на основу званичних публикација државног одељења за статистику, као и пописи који се од стране те институције у статистичком погледу сматрају поузданим.

„Чивути“) у Београду нису пописани, јер их тада још увек није било, као ни Цигана мухамеданске вере (радило се о томе да је ово становништво избегло у Земун после српско-турског сукоба 1862. године). Процена је да и једних и других има највише до 2000 (Државопис 1865, 2).

Пописом из 1866. године пописано је целокупно становништво детаљније него до тада. Исказани су подаци о броју кућа, житељима по полу, брачном стању, писмености и врсти данка који плаћају (грађански, харачки, момачки), по општинама и насељима. Оно што нас у овом случају занима је да је „народност – влашка, циганска, иначе страна”, држављанство („странци”), и „страна вера“ („иноверци”), *први пут пописивана и исказана на овај начин у цензусу*. У уводу је истакнуто да један део пописних података није могао бити обрађен, због техничких ограничења, и да је међу тим подацима и народност по насељима (Државопис 1869, 48). Међутим, она је сумарно исказана по окрузима у табелама на крају пописа. Пописан је и распоред Влаха по округима и њихов прираштај у сеоским округима, који је сличан као код Срба, док се у варошима примећује „њихово преливање у Србе“ и прогнозира се да ће их за кратко време тим процесом асимилације нестати сасвим (100). Констатује се и да Цигана такође има доста и то по свим округима (Исто), а затим следи веома занимљива примедба пописивача:

„Међу тим цигани су не толико по језику колико *по црноћи своје кожне боје* пописани, почем се зна, да се они већином влашким језиком у говору служе, осим они у Подрињу, који осим српски другачије не знаду; али мало има циганских породица које никако свој народни цигански језик знале не би и њиме се не служе. Карактеристично је у народописном погледу да где год Власи живе ту и Цигана бити мора, исто онако као што се и Чивути најрадије међу Пољаке настањују.“ (исто, даље; курзив наш).

У погледу верске припадности, на крају је између осталог приложена и табела са прираштајем становништва – која показује издвојено у 3 колоне прираштај „хришћана“ и „нехришћана“ и „укупно“ за период 1833–1868. (107). Није објашњено да ли су за раније године прикупљани подаци о верској припадности становништва, или су накнадно реконструисани.

Попис из 1874. године доноси разноврсније податке, нпр. о верској припадности („које је стране вере ако није православне“), месту рођења и држављанству („где је рођен ако је на страни“ и „чији је поданик ако није српски“), занимањима, брачном стању итд. У табелама се доноси број кућа и породица по насељима, становника по полу и брачном стању (укључујући по први пут и категорију разведених), писмених који читају и пишу, рођених у Аустроугарској – другој држави, поданика Аустроугарске – друге државе, вероисповести, по врсти данка који плаћају (грађански или бећарски). Сумарно се приказује број становника по срезовима и по селима и варошима (односно сеоског и градског становништва). Међутим, у овом попису *нема категорије народности*, осим што је на крају донета посебна табела са бројем Цигана у

Србији (Државопис 1879, 148–149). Ова популација је разврстана по вери (православни и мухамеданци), а унутар тих категорија и по полу и брачном стању, по окрузима, и на крају сумарно. На крају су становници Србије исказани по вери – као католици, протестанти, јевреји (150–151), мухамеданци и укупно (152–153), односно, они који нису „источно-православни“ исказани су „по *страним* верама“.

Године 1878. по први пут је пописано становништво нових округа, који су припојени Србији после Берлинског конгреса (Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски). У њему су посебно исказани и становници на основу вере – мухамедове (укупно 7.061) и јеврејске (укупно 1.443, само по вароши-ма) (Државопис 1882, 56–57).¹³

Попис 1884. године први је попис обављен у Краљевини Србији. Приметан је напредак у методологији пописивања. Поред самих резултата, на почетку је објављен и „Формулар за попис људства у Србији 1884. године“. Ово ће постати правило и у наредним пописима. Наведено је да су питања стандардизована према одлукама Статистичког конгреса у Петрограду 1872, а попис је био индивидуалан (до тада су листићи попуњавано по домаћинствима). За свако лице посебно се бележило име и презиме, пол, године старости, у ком је односу према домаћину, брачно стање, занимање, вероисповед, матерњи језик, писменост, место рођења и које је државе поданик, место становања и где се у време пописа налази. Наложено је и да се „сви глувонеме, слепи, блесави и суманути (...) нарочито побележе“ (Државопис 1889, с.п.)

Становништво по вери исказано је у апсолутним бројевима и процентима: подаци су исказани по полу, новим и старим окрузима земље, по броју варошког и сеоског становништва. Детаљно су дати по насељима, а на крају сумарно.¹⁴ Та категорија разврстана је у 5 група – православна, католичка, протестантска, мухамедова и мојсијева. Сумарно су на крају дати „сви неправославни и православни“.

На странама XXVII–XXXIV исказано је становништво по „туђој народности“ у процентима, с обзиром на однос варош/село, и пол, по окрузима. Издвојени су и нови окрузи, припојени после Берлинског конгреса, и разлике у структури према народности, у односу на старе. Истакнуто је поново да је осим Румуна¹⁵ и Цигана број народности незнатан. Округ Црна Река имао је

¹³ Иста свеска Државописа доноси, рецимо, и веома детаљне податке о усељавању у Србију и исељавању из ње у периоду 1834–1874, на основу евиденције граничних прелаза, и констатује да се у овом периоду сигурно 150.000, а вероватно и више људи из других држава трајно настанило у Србији (1882, 59–132).

¹⁴ Табеле са процентима су дате на странама XXIII–XXV, а на странама 268–273 детаљни резултати у апсолутним бројевима.

¹⁵ Етноним *Румуни* јавља се у овом попису уместо дотадашњег етнонима *Власи*. Ова промена коинцидира са проглашењем Краљевине Румуније 1881. године. Назив *Власи* или *Румуни*, односно питање „праве“ етничке или националне припадности романофоне нацио-

највише других народности по варошима, а (Неготинска) Крајина по селима. По варошима је највише Цигана, Румуна и Немаца, а најмање Енглеза и Јермена. Примећено је да је већи број Мађарица и Немаца у односу на Мађаре и Немце по варошима, што се приписује томе да женски део ове популације ради по кућама. Уопште, највише „туђих“ народности било је по старим окружима и по селима (због преовлађивања Румуна међу народностима). На крају, по окружима, као *народности* издвојене су следеће три категорије: Срби, Словени, друге народности.

Табеле у апсолутним бројевима (256–267) дају преглед по насељеним местима и по окружима. У последњој колони издвојено је сумарно – „туђе народности“. У рубрикама су први пут таксативно азбучним редом наведене све пописане народности: Арнаути, Бугари, Грци, Енглези, Јевреји, Јермени, Маџари, Немци, Пољаци, Румуни, Руси, Словаци, Словинци, Талијани, Турци, Французи, Хрвати, Цигани, Цинцари, Чеси. Разврстане су на сеоско и градско становништво, и по полу, што је дато по окружима. На крају се констатује да је укупно у Србији било: туђе народности 208.363, Срба 1,693.373, уопште 1,901.736 (267), а по вери: неправославних 27.562, и православних 1,874.174 (273).

Осим тога, уз попис је поред других приложена и карта са означеним крајевима по процентима „туђих народности“ (између стр. XXVI и XXVII).

Попис 1890. године је први који је обављен по *Закону о попису становништва и домаће стоке*, донесеном исте године. Дотадашње Државописе замењује публикација Статистика Краљевине Србије. У Уводу је детаљно изнесена методологија, како је замишљена и како је спроведена (Статистика 1893, V).

Овим пописом за свако насељено место бележи се број кућа са фактичким и правним становништвом, број задруга/породица, становништво по месту рођења, становништво по годинама, по брачном стању, по матерњем језику и вери, по писмености, по телесним и душевним недостатцима. Констатује се да су „статистички моменти“ у овом попису знатно проширени, „нарочито с погледом на матерњи језик и веру становника“, али и о „поданству“, као и о фактичком и правном становништву. Подаци су и овде исказани укупно, затим по варошима и варошицама, по окружима и по срезовима у апсолутним бројевима и процентима. На крају су дате опште табеле, као и регистар свих занимања у Србији и картограми.

Уз табеле са процентима о становништву према матерњем језику дат је и коментар: „Србија долази у ред оних сретних држава, у којима су непознате зајевнице око народности. Осим врло незнатнога броја становника у северо-источном крају Србије, који румунски језик говоре, *стран елемент* слабо

налне мањине која у највећем проценту живи у Источној Србији остао је до данас предмет расправа.

је у земљи заступљен“ (LXVII: курзив наш).¹⁶ Поред тога, дате су и таблице са апсолутним бројевима, полном диференцијацијом и процентима, по градовима и селима, дате по групама као и у претходном попису, с тим што су у истој табели бројно исказани и Срби као већински народ, па онда други, по азбучном реду, од Арнаута до Чеха, а на крају се, као иновација, јавља и категорија „непознати“.

У коментарима се истиче да је подједнак број „страних народности“ и у селима и у варошима, а много их је мање у новим крајевима него у старим. „Народности“ су и овог пута груписане у шире категорије, али мало другачије него у претходном попису, као: Словени, Романи, Немци и Енглези, Грци и Цинцари, Арнаути и Турци, „а Маџари, Јевреји и Цигани остали су сами за се“ (LXVIII). С обзиром на ове категорије, дата је размера по полу и у процентима, прираштај, и размера по полу по селима и варошима.

Нешто опширније него претходно прокоментарисано је становништво које је пописано у рубрици Јевреји. „Приликом пописа становништва неки су Јевреји бележили у пописне листе и свој матерњи језик, али већина је као такав назначила ’јеврејски’ (...) Из ових пописа се јасно види да подаци о матерњем језику Јевреја нису тачни и да је требало већу пажњу обратити на ово при самом попису“ (LXX). Дата је табела са бројем Јевреја по пописаном матерњем језику: јеврејски 3.173, шпањолски 875, немачки 382, маџарски 53, словенски 27, укупно 4.510. Затим се проценти јеврејског становништва, исказани по неколико критеријума, упоређују са процентима у Бугарској и Источној Румелији, Аустрији, Угарској (са Ердџом, Хрватском и Славонијом), Босни и Херцеговини и Румунији (Исто).

„И Цигани се деле по свом матерњем језику, али ни овде пописом није тачно одређен овај моменат“ (LXXI). Ова група пописана је по језику у 3 категорије: цигански 29.139, румунски 7.635, турски 807, укупно 37.581. Подаци су исказани укупно по окрузима и по језику и окрузима. Подаци о овој популацији упоређени су са Угарском, Хрватском и Славонијом. Констатује се да их је у Србији пописано и до осам пута више, јер се ту ради о стално настањенима, док су у поменутиим земљама „у покрету“ (LXXI–LXXII).

Становништво је исказано и по вери, с тим што се наглашава да је број „других“ незнатан, и износи само 1,58%. Категорије су исте као и у претходном попису – православци, католици, протестанти, мојсијевци и мухамеданци. Јавља се и категорија Друге вере. Исказана је размера по полу, и однос село: варош по окрузима. Прокоментарисано је да су „мухамеданци“ Турци, Арнаути и Цигани, с тим што је „у Турке ушао вероватно и један број Цигана по матерњем језику, јер су пописивачи пропустили да запишу *право* порекло“ (курзив наш). У табелама по окрузима – Турци и Цигани су исказани у посебним колонама (у оквиру категорије „мухамеданци“). Констатује се да је прираштај највећи код католика и протестаната и „долази поглавито од досеља-

¹⁶ У упутству на почетку, овај језик је наведен као „румунски (влашки)“ (Статистика 1893, VII).

вања.“ Такође се истиче и да је у периоду између два пописа значајан број Цигана из мухамеданске вере прешао у православље (LXXII–LXXV).

Попис из 1895. на сличан начин приступа и исказује податке, наравно са нешто другачијим резултатима у односу на претходне (Статистика 1898). Из овог пописа наводимо само две ствари које су индикативне за ово истраживање. Прво, каже се „Приликом пописа бележено је у пописне листе Румуна, који од њих поред свог матерњег језика говоре и српски. Таквих Румуна нађено је: Свега 36.775 или 23.06%“ (С). На основу тога констатовано да је тај број релативно мали (Исто), али без објашњења зашто је то питање постављено само за Румуне. Други цитат који смо сматрали индикативним за званични став према „другима“ гласи : „Прираштај Јевреја и ако је знатно већи од прираштаја Срба, опет није толики, као у другим суседним државама. *Ово је најбољи доказ, да у Србији нема подобних прилика за насељавање у већем броју*“ (СП; курзив наш).

Попис из 1900. доноси још разноврсније податке у односу на претходне, са више укрштања и статистичке разраде резултата. Новина је, на пример, да се становништво по језику и вери комбинује са годинама старости, а писмено становништво са годинама старости, вером и језиком (Статистика 1905).

На почетку су штампана упутства на основу којих је попис обављен. У погледу језика, интересантно је да овог пута сâмо упутство наводи „јеврејски“ као један од могућих одговора. Пописивачима се такође налаже да у случају Јевреја и Цигана, с обзиром на то да се код њих језик и народност у неким случајевима не поклапају, унесу у примедбе (рубрика 17) њихову (*праву*) припадност, али се не каже шта је критеријум за то, ако није матерњи језик (VII).

И у овом попису се још једном наглашава да подаци о језику нису од великог значаја, пошто је мало број становника који говоре другим, а не српским језиком (СIX). Однос броја говорника српског и страног језика исказан је сумарно, процентуално, по полу, по месту становања (варош/село). Табела у којој је исказан број припадника по таксативно наведеним групама (по азбучном реду, од Арбанаса до Чеха) насловљена је као „служе се језиком“, што уноси извесну нејасноћу у погледу тога да ли је пописиван језик који пописивани сматрају матерњим језиком или језик у употреби. И даље постоји издвојена категорија оних који говоре и српски и румунски језик (СIX).

Сажете групе сада су исказане на следећи начин: Срби, други Словени, Романи, Германи, други, и прецизирано је да су груписани по блискости језика. Прокоментарисано је да су међу другима истакнутије групе Цигани, Јевреји, Мађари и Грци по варошима, а по селима Цигани (СХ). У табелама по окрузима и у њиховим коменатрима ове групе исказане су као становници „туђе народности“, који говоре „туђим језиком“ (СХ–СХI). Поново су засебно издвојени Цигани, с обзиром на језике, место живљења (село/варош), и пол, по окрузима (СХII). Детаљна анализа дата је по добним групама/годинама старости. Популација је подељена у 5 добних група, али је занимљиво да се, поред тога што се упоређују Срби и „странци“, односно мањине у укупном броју, пореде и групе категоризоване на следећи начин – Срби,

Цигани, Јевреји и остали (CXIII). Иначе се констатује да, укупно гледано, Срби преовлађују у млађим узрасним групама (првој и другој), а „странци“ у старијим (трећој, четвртој и петој) (CXIX).

По верској припадности подаци су исказани на сличан начин. Констатује се да су припадници других вера малобројни „пошто су у Србији стране вере већином странци“ (CXIX), и набраја се и исказује већ наведених 5 вера и „друге“. Писменост је такође исказана детаљно по добним групама и по поданству. Иначе, попис бележи 24.280 „поданика страних држава“. Међу бројнијим су „поданици“ Угарске, Турске и Аустрије, затим Италије, Бугарске и Немачке, и на крају Грчке и Црне Горе (CXLIX).¹⁷

Попис 1905. године се не сматра валидним, а резултати пописа 1910. године објављени су само као прелиминарни. Становништво је исказано сумарно по окрузима, срезовима и насељима, а по окрузима и насељима табеле садрже и одредницу „вера“ (6 категорија: православна, католичка, протестантска, мојсијева, мухамеданска и друга), као и „матерњи језик“ (српски и други) (Претходни резултати 1911, 4–11).

Коментар

Посматрано у дужем периоду, очигледно је да су се методологија пописивања становништва, статистичка обрада, али и категоризација која је примењивана, временом мењале и развијале. Неке од формулација и промена биле су последица развоја статистичких метода, неке и под директним утицајем Међународних статистичких конгреса, а неке су настале због унутрашњих потреба државе и друштва. Што се тиче оних аспеката који нас у овом раду интересују, примећујемо најпре да се за етнички различите становнике државе већ од првих пописа, у духу тадашњег времена, користи термин „народности“. Веома је индикативно, међутим, да се у табелама и/или коментарима табела појављују одређења „туђа народност“, „страна народност“, „странци“, и да она током времена постају све учесталија. Исти однос се уочава и према припадницима других религија („туђа вера“, „страна вера“, „иноверци“). Други се некад именују и садржински неодређеном негацијом (нпр. православци – неправославци) или се као нека неодређена категорија стављају насупрот већине (Срби – други). Такође се у коментарима статистичких података у пописима често наглашава да су етничке и верске мањине малобројне, тиме, претпостављено, и не сувише значајне за укупну популацију државе Србије. Па ипак, оне се пописују као занимљиве за државу, а посебно се наглашава да су занимљиви они који су били најбројнији – Власи/Румуни и Роми (у коришћеним изворима „Цигани“). Укупан однос према *другима* (етничким, али и верским мањинама), као туђинима и страном телу у организму државе, пластично

¹⁷ За ову групу пописи најчешће користе термин „страни поданици“. Уколико се користи и термин „странци“, из контекста се јасно разликује да ли су у питању страни држављани или „домаћи“ припадници мањина, за које се овај термин такође некад користи.

изражава већ наведени коментар о Власима у утроби Србије (!). Често повезивање мањина са странашћу имплицира и да се ради о досељеницима, мада се присуство многих од ових група, посебно управо Влаха, као и Рома, може документовати на територији Србије у веома дугом временском периоду. Интересантно је такође да се повремено коментаришу асимилациони процеси као занимљиви за државу.

Од 1884. пописи детаљно диференцирају групе, а оне се одређују према (матерњем) језику, што представља утицај Међународних статистичких конгреса, као и карактеристично решење у пописима у Источној Европи (Kertzer and Arel 2001, 8).¹⁸ Табеле са резултатима пописа по матерњем језику и по народности се бројчано поклапају, па се закључује да пописивач ове категорије сматра као истоветне. У попису из 1900. се, међутим, у табелама уместо категорије *матерњи језик* јавља *језик у употреби*, што донекле збуњује као формулација, али се из упутстава закључује да се и даље ради о матерњем језику. С друге стране, међутим, нигде није прецизирано ни да ли постоји неки критеријум за одређење самог матерњег језика (први језик, језик мајке, језик у кући/породици, језик претежне комуникације, језик којим се најбоље влада или језик са којим се особа идентификује....). Неке нејасноће се односе посебно на групе које се служе већим бројем језика, као што су Јевреји и Роми. Питање је по ком критеријуму су пописивачи одређивали њихову „праву“ припадност. У случају Јевреја, индикатор може бити религија, док у случају Рома један ранији попис открива да је то боја коже, односно фенотип! Ово се може сматрати куриозитетом у европским пописима становника (Kertzer and Arel 2001, 12), али се о неким значајнијим закључцима о евентуалном утицају расних теорија у Србији, као и самом значењу појма „раса“, може говорити после опсежнијих истраживања.¹⁹ У сваком случају, идентитет је у овим пописима групама и појединцима приписиван споља, на основу само једног, „објективног“ критеријума (у овом случају, матерњег језика, али ни то се не ради доследно, нити се прецизира сам његов појам). Такође изазива недоумице то што се у пописима који диверсификују Роме и Јевреје по језику не исказује број оних који говоре српски, а њих је, свакако, морало бити у то време. То би могло да указује на принцип да су групе или појединци који су прихватили српски као свој језик аутоматски сматрани Србима, али би за овакав закључак било потребно подробије истраживање. У пописима се некад

¹⁸ Веома интересантан је разлог који је на међународним статистичким конгресима прихваћен као највећа препрека субјективном изражавању припадности – сматрало се да већина становништва не би била сигурна шта да на овако постављено питање одговори! Дакле у то време, бар по процени учесника статистичких конгреса, они који су пописивани још увек нису сами били свесни да имају тај идентитет који им је приписиван (Kertzer and Arel 2001, 8).

¹⁹ Треба имати у виду и да појам „раса“ све до појаве нацизма није обавезно садржао био-лошку конотацију (Кертзер анд Арел 2001: 12). У поменутом случају, међутим, јасно је да се ради о фенотипу. Постоји још један траг пописивања, односно категоризације по расним категоријама у Србији 19. века – интерпретација пописа становника Београда 1854. дели популацију на „кавказку фелу“ (што би требало да означава Индоевропљане) и још две „феле“ – Цигане и Јевреје (Стојанчевић 1974, 526).

коментаришу уочени асимилациони процеси на нивоу појединих група, али се не улази у њихове културне аспекте. Билингвизам се прати само у случају Румуна, али ни ту није подробније објашњен идентитет Румуна који говоре и румунски и српски у односу на остале језички и етнички различите групе које се пописују (да ли припадници других група говоре само свој језик или су сви бар у једној мери билингвални, осим Румуна који говоре само румунски?). За детаљније закључке, потребни би били и подаци из других извора.

Додатна истраживања била би потребна и за валидан закључак о стварном положају мањина и етничким односима у Кнежевини и Краљевини Србији. Подаци овде изнесени, прикупљени из једног специфичног, али веома индикативног извора, указују, међутим, да је према том становништву држава испољавала јасну дистанцу. Свакако, однос према етничким мањинама као странцима и „гуђинима“, није представљао добру платформу за заједнички живот не само у Србији до I светског рата, већ (управо по етничкој, конфесионалној и националној компоненти, а додатно још и у погледу политичких и других односа), и у комплексној и компликованој држави у коју је Србија ушла 1918. године.

У овом раду смо се првенствено бавили пописом становништва као једном врстом категоријалног апарата успостављеног за потребе државе. Бројни статистички подаци, које нисмо систематски наводили, јер то у овом случају није било најважније, ипак су, надамо се, илустровали обиље различитих могућности које овај извор даје истраживачима, и поред свих својих недостатака. Иако су статистички подаци сами по себи недовољни, некад и непоуздани, са друге стране, они су често једини и непроцењив извор за истраживање неке појаве. Треба притом водити рачуна да се циљеви и методе статистике, с једне, те циљеви државе када се статистиком користи, с друге, и циљеви и методе антрополошких и етнoлошких истраживања, с треће стране, међусобно упадљиво разликују. Критичко коришћење ових извора, међутим, може бити од великог значаја за етнoлошка и (социо- и културно-) антрополошка истраживања, поготово она која укључују дијахронијску перспективу.²⁰

Како истиче Зундхаусен, говорећи управо о примеру Србије:

„Услед недостатка писаних сведочанстава, процеси друштвеног преображаја, ломови и сукоби који су их пратили могу се само у обрисима, и у најбољем случају, приближно реконструисати. Важан и до сада само недовољно искоришћен извор представљају на стотине хиљада података који су током 19. века сакупљани ради описивања и осветљавања државе и становништва. Да се са статистикама све може доказати спада у тврдокорне предрасуде оних који се тиме никада нису критички бавили. Бројеви не говоре за себе. Они захтевају да буду

²⁰ Као један пример коришћења статистичких података у етнoлошком истраживању идентитета појединих група в. нпр. Ћупурдија 2011.

контекстуализовани. Иако су бројеви само један друга форма језика, опхођење с њима захтева исте или сличне методе као и опхођење с текстовима. То се односи како на спољну тако и на унутрашњу критику извора. Тек после тога подаци почињу да 'говоре'" (2009, 158).

Извори и литература

- Антонијевић, Драгана. 2007. *Карађорђе и Милош: између историје и предања*. Етнолошка библиотека 23. Београд: Српски генеалогски центар, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Bandžović, Safet. 2001. „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862– 1863)“. *Znakovi vremena* 12: 149–171.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- [Државопис Србије] 1863. *Државопис Србије* св 1. Београд: Економско статистичко одељење Министарства финансија
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1863/pdf/G186311001.pdf>
- [Државопис Србије] 1865. *Државопис Србије* св. 2. Београд: Статистичко одељење министарства финансија
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1865/pdf/G186511001.pdf>
- [Државопис Србије] 1869. *Државопис Србије* св. 3. Београд: Економско статистичко одељење Министарства финансија
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1869/pdf/G186911001.pdf>
- [Државопис Србије] 1879. *Државопис Србије* св. 9. Београд: Статистичко одељење министарства финансија
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1879/pdf/G187911001.pdf>
- [Државопис Србије] 1882. *Државопис Србије* св. 11. Београд: Статистичко одељење министарства финансија
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1882/pdf/G188211001.pdf>
- [Државопис Србије] 1889. *Државопис Србије* св. 16. Београд: Статистичко одељење министарства народне привреде
<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1889/pdf/G188911002.pdf>
- Ђурић, Владимир et al. 2014. *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Београд: Републички завод за статистику.
- Зундхаусен, Холм. 2009. *Историја Србије од 19. до 21. века*. Београд: Clio.
- Janjetović, Zoran. 2005. *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionlane manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Studije i monografije 29. Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Kertzcer, David and Dominique Arel. 2001. "Censuses, identity formation and the struggle for political power". In *Census and Identity: The Politics of Race*,

Ethnicity, and Language in National Censuses, eds. David I. Kertzer i Dominique Arel, 1–42. Cambridge University Press.

- Павловић, Марко. 2004. „Положај мањина у Србији и југословенској држави“. У: *Слободе и права човека и грађанина у концепту новог законодавства Републике Србије* 3, прир.. Станко Бејатовић, 511–531. Крагујевац: Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке.
- Поповић, Љубодраг. 2000. „Попис становништва ваљевског округа у I светском рату“. *Гласник Историјског архива у Ваљеву* 34: 159– 171 <http://istorijskiarhiv.rs/sites/default/files/PODACI/materijali/GALASNIK%2034/Glasnik%2034.pdf>
- [Претходни резултати]. 1911. *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. Децембра 1910*, књ 5. 1911. Београд: Управа државне статистике <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1911/Pdf/G191111001.pdf>
- Sobolevski, Mihael. 2000. „Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji“. *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, прир. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, 396–410. Zagreb: Zaklada Friedrich-Naumann <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7941.pdf>
- [Stanovništvo NR Srbije]. 1953. *Stanovništvo Narodne republike Srbije 1834–1953*. Београд: Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije.
- [Статистика] 1893. Статистика Краљевине Србије књ. 1 Београд: Министарство народне привреде <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1893/pdf/G189311002.pdf>
- [Статистика] 1898. Статистика Краљевине Србије књ. 13. Београд: Министарство народне привреде <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1898/pdf/G189811001.pdf>
- [Статистика] 1905. Статистика Краљевине Србије књ.. 24. Београд: Управа државне статистике <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1905/pdf/G190511001.pdf>
- Стојанчевић, Видосава. 1974. „Етнички односи 1830–1867. године“. У: *Историја Београда* 2, прир. Васа Чубриловић, 525–533. Београд: Просвета.
- Ћупурдија Бранко. 2011. „Становништво Суботице према вероисповести и матерњем језику 1869–1910.“ *Демографија VIII*: 63–99.
- Цвијетић, Лепосава. 1984. „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године“. *Мешовита грађа (Miscellanea)* XIII: 9–118 <http://archive.org/download/Miscellanea13/Miscellanea13251984.pdf> 20. јануар 2015.

Џомић, Велибор. 2013. „Права римокатоличке верске мањине у Кнежевини Србији“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* (142). Нови Сад: Матица српска. 63–73 DOI: 10.2298/ZMSDN1342069D

Mirjana Pavlović

Mladena Prelić

The State, Statistics, Minorities and Power: ethnic “Others” in the Duchy and Kingdom of Serbia as Viewed through the Lens of National Census

In this paper we deal with ethnically diverse categories of residents of the Duchy and the Kingdom of Serbia in national censuses conducted between 1834 and 1910, with an accent on those conducted from 1862 – the period when official state statistics institutions were established. We do not deal foremost with numbers and statistical analyses, but with censuses as such – as we consider censuses to be an important instrument in the hands of the state which has the power to count, delineate and categorize the population. In this paper we give special attention to the relationship between the census officials and (ethnic) minorities: when and in what measure the interest in counting and documenting “others” emerges in Serbia, how they are categorized, which terms are used for minorities as such or various groups specifically, and how the data on these is interpreted. From this a certain image emerges – an image of the relationship between the state and ethnic “others”. This research displays a prominent tendency in this historical period to view minorities not as an integral part of the state and society, but as an alien, foreign body in it. Also, the meaning of the existence of ethnically diverse groups is often minimized, due to their alleged small numbers. Even though valid conclusions on the position of minorities in the state and society would require more thorough research and more sources, we consider the way in which ethnically diverse groups of citizens were treated in state censuses as very indicative in this sense.

Key words:

ethnic minorities,
national censuses,
Duchy of Serbia
(1830-1882), King-
dom of Serbia (1882
– 1914)